

Anatomi Bakış Açısı ile Mehmed Atâullah Efendi (Şânizâde)***Mehmed Atâullah Efendi (Şânizâde) with Anatomy Perspective****Ozan Turamanlar¹**¹Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Anatomi Anabilim Dalı, <https://orcid.org/0000-0002-0785-483X>**ÖZ**

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma hareketliliğinin XVII.- XVIII. Yüzyıllarda başladığı kabul edilmektedir. Bu çalışmanın amacı, siyasi, askeri, ekonomik, sağlık, eğitim-öğretim vb. birçok alanda değişim arayan topraklarda dünyaya gelen Şânizâde'nin hayatını tanıtmaktır. Bu çalışmada, Şânizâde'nin tıp ile ilgili çalışmalarını ve özellikle anatomi sahası içindeki eser ve çevirileri üzerinde durulacaktır. Şânizâde'nin, "Hamse-i Şânizâde" ya da "Kânûn-ı Şânizâde" olarak adlandırılan ve yapıtları içinde en önemlisi olarak atfedilen eseri, bu topraklarda modern tıbbın temellerinin atılmasında büyük pay sahibi olmuştur. Beş cilt olarak hazırlanan eserin birinci cildi, modern anlamda hazırlanmış ilk anatomi kitabı Mir'atü'l Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan'dır. Bu kitabın Batı tıp otoriteleri tarafından da ilgiyle karşılanması ve takip edilmesinin sebebi Osmanlı coğrafyasındaki klasik Osmanlı tıp anlayışından modern tıbbın geçişin öncüsünü oluşturan bir yapıt olmasından kaynaklanmaktadır. Şânizâde, eserlerinde eski tıp terimlerinin yerine yeni terimleri eklemesi ile tıp terimlerinin Türkçeleştirilmesi hareketine de katkıda bulunmuştur. O, ölümünden kısa süre sonra 1827 yılında açılan Mekteb-i Tibbiyye'nin manevi kurucuları arasındadır.

Anahtar Sözcükler: Mehmed Atâullah Efendi, Şânizâde, Anatomi**ABSTRACT**

It is accepted that the Westernization activity is started in Ottoman Empire in 17th and 18th centuries. The aim of this study is to introduce the life of Şânizade, who was born in the lands seeking change in many fields such as political, military, economic, health, education and training. In this study, Şânizade's studies on medicine and especially his works and translations in the field of anatomy will be emphasized. Şânizade's work, called "Hamse-i Şânizade" or "Kânûn-ı Şânizade" which is attributed as the most important study of him, had a great role in laying the foundations of modern medicine in these lands. The first volume of the work, which was prepared in five volumes, is the first anatomy book prepared in a modern sense, Mir'atü'l Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan. The reason why this book is welcomed and followed with interest by the Western medical authorities is that it is a work that constitutes the pioneer of the transition from the classical Ottoman medical understanding to modern medicine in the Ottoman geography. Şânizade contributed to the Turkishization of medical terms by adding new terms to replace old medical terms in his works. He is among the spiritual founders of Mekteb-i Tibbiyye, which was opened in 1827 shortly after his death.

Keywords: Mehmed Atâullah Efendi, Şânizâde, Anatomy

---

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2023;13(3):498-503

DOI: 10.31020/mutfd.1312901

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 11 Haziran 2023; Kabul Tarihi - Accepted: 09 Ağustos 2023

İletişim - Correspondence Author: Ozan Turamanlar <ozanturamanlar@hotmail.com>

Hayatı

İstanbul'da 1771 yılında doğan Atâullah Efendi, ilmiye sınıfından gelen bir aileye mensup olup, bir fıkıh alimi olan Şânizâde Mehmed Sadık Efendi'nin oğludur. Süleymaniye Tıp Medresesi ve Halıcıoğlu Mühendishane'lerinde eğitim görmüştür. Süleymaniye Tıp Medresesi'nde teorik ve uygulamalı tıp bilimleri ile Arapça ve Farsça'yı öğrenmiştir. Mühendishanede ise astronomi, matematik ile İtalyanca ve Fransızca dil eğitimlerini de almıştır. Şânizâde böylece hem doğu hem de batı dili ve felsefelerini erken yaşta tanınması, onun çok yönlülüğü için güçlü bir temel sağlamıştır. Mezun olduktan sonra, o zamanlar ordu kadısı olan babası ile birçok şehir seferlerine katıldığından, bilgi ve tecrübesini arttırma şansı bulmuştur.¹⁻⁴

Mehmed Atâullah Efendi, 1816 yılında, Çorlu Medresesi müderrisliği ile Eyüp kadılığı görevlerinde bulunmuştur. Vakanüvislik (Türk Dil Kurumu sözlüğünde Osmanlı Devleti'nde zamanın olaylarını tespit etmek ve yazmakla görevli devlet tarihçisi olarak belirtilmiştir) görevine 1819 yılında ve yine o yıllarda Haremeyn (Mekke ve Medine) Evkaf (vakıf) Müfettişliği görevine tayin edilmiş ve 1821 tarihinde "Mekke Kadılığı" ünvanı verilmiştir. O zamanki hekimbaşının kıskançlıkları yüzünden 1825 yılında vakanüvislik görevinden alınmıştır. Hekimbaşılık makamı için kendisini rakip görenlerin entrikaları nedeniyle de arpalığı olan Tire'ye sürülmüştür. Rivayete göre iki ay sonrasında masumiyetinin anlaşılması üzerine Sultan II. Mahmud'un fermanını getiren kişinin itlakınızı (affınızı) diyeceği yerde itlafınızı (idamınızı) demesi üzerine fenalaşan Şânizâde, birkaç gün sonra 1826 yılında vefat etmiştir. Yine rivayete göre af fermanı göğsüne konularak defnedilmiştir.^{3,5}

Şânizâde, Osmanlı modern tıp eğitimine yön veren iki büyük şahsiyetten biri olarak nitelendirilse de hekimbaşılığa getirilmemiştir.^{2,6,7} Tıp alanında oldukça önemli eserler vermiş olan Şânizâde'nin hekim olarak herhangi bir hastanede ya da bir tıp medresesinde çalıştığına dair kayıt bulunmamıştır.^{4,5} Tıp alanının yanında din bilimleri, edebiyat, coğrafya, tarih, matematik, astronomi ve askeri alanlarda çalışmış ve eserler vermiştir. Şânizâde'nin günümüze ulaşan eserleri farklı kaynaklarda 14–18 arasında değişen sayıdadır. Beş adedi tıp, dördü askerlik, ikisi matematik, diğerleri tarih, edebiyat ve coğrafya ile ilgili eserleridir.^{2,3,5,8,9} Mehmed Atâullah Efendi, ilmi çalışmalarının yanında müzik, resim, hat sanatı ve avcılık ile de ilgilenmiştir.^{2,4}

Şânizâde'nin çalışmalarını tıbbi eser ve çeviriler ile tıp dışı eser ve çeviriler şeklinde iki başlık altında toplayabiliriz. Bu çalışmada, Şânizâde'nin tıp ile ilgili çalışmaları ve özellikle anatomi sahası içindeki eserleri üzerinde durulacaktır.

Tıbbi Eserleri

Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi'nin en önemli yönü hekimliği ve bu konuda verdiği eserleridir. Beş kitaptan oluşan ve anatomi, fizyoloji, iç hastalıkları, cerrahi ve farmakoloji konularını kapsayan "Hamse-i Şânizâde" ya da "Kânûn-ı Şânizâde", yapıtları içinde en önemlisi olarak atfedilir ve bu topraklarda modern tıbbın temellerinin atılmasında büyük pay sahibi olan eseridir.¹⁰ Hamse-i Şânizâde, dönemin tıp eğitimindeki boşluğunu doldurmuş ve uzun süre ders kitabı olarak da okutulmuştur.⁸

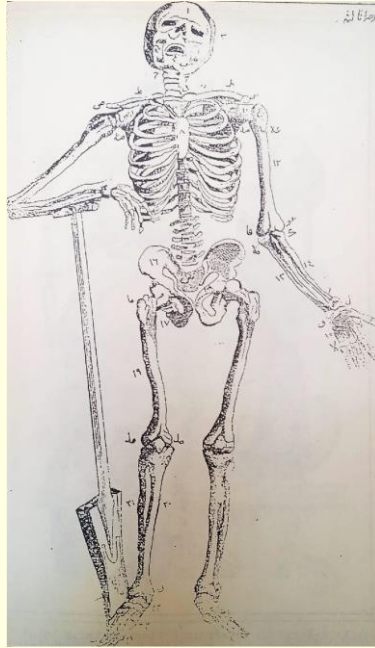
Bu kitabın ilk üç cildi bir arada, dördüncü cildi ayrı olarak basılmışken beşinci cildi basılamamıştır.¹ Şânizâde Hamsesinin ilk üç cildi 1820 yılında basılmış ve basımı üç yıl sürmüştür. Düzeltmelerini bizzat Şânizâde'nin yaptığı eser, aynı zamanda ilk matbu tıp kitabımızdır.^{5,11}

Birinci kitap, modern anlamda hazırlanmış ilk anatomi kitabı olarak ünlenen Mir'atü'l Ebdân Fi Teşrih-i A'za'î'l-i İnsan'dır.^{5,17} İçinde bakır levhalar üzerinde ve gravür tarzında basılmış 56 adet anatomik resim bulunan kitabın önsözünde yazar, eserini yabancı anatomi kitaplardan derlediğini ve kendi gözlemlerini de eklediğini belirtmiştir.¹ Mir'atü'l Ebdân'da yer alan resimler, XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda yaşamış bilginlerin eserlerinden alınmıştır. Bu eserler içinde özellikle iskelet sistemi ile ilgili resimler Andreas Vesalius'un "De

Humani Corporis Fabrica” başlıklı kitabından izler taşımaktadır.⁶ Kitap iki farklı şekilde basılmıştır. Bir şekliyle padişah ve devlet adamlarına verilmek üzere hazırlanmış ve renkli resimli, meşin ciltli, tuğralı ve tezhiplidir. Diğer şekli ise halka verilmek üzere hazırlanmış olup karton ciltli, gümüş tuğralı ve tezhipsiz olan kitabın anatomik resimleri ise renksiz olarak basılmıştır.^{5,6} Şânizâde kitabın önsözünde, Padişah II. Mahmut’un emri ile basım ve düzeltmelerini bizzat kendisi yaptığını, başka bir fermanla ise anatomik resimlerin yabancı ressamla yaptırılmamasının, imparatorluk içinden bir ressama yaptırılmasının emir olunduğu ve son olarak eserin basımının Recep ayı 1235 senesinde tamamlandığı belirtilmiştir. Önsözün ardından ilk üç kitabın fihristi verilmiş ve esere başlamadan önce mukaddime de kitabı yazma amacını ve kitabı 1231 (1816) senesinde tamamladığını belirtmiştir. Mukaddime kısmından sonra Şânizâde, teşrihin tanımını şu şekilde yapmıştır:

“Teşrih bir fendir ki anınla ve bedeninin azası ve aza-i mezburenin (sözü edilen) vaz' (konum) ve şekilleri ve birbirleriyle taalluk (bağlantı) ve münasebetleri ve mu'tad (alışıla gelen) hizmetleri malum olur”⁵

“Mir’atü’l Ebdân Fi Teşrih-i A’za’i’l-i İnsan” 4 kısımdan oluşturulmuştur. Kitap, günümüzün birçok anatomi kitabında olduğu gibi kemikler (osteoloji) ile başlamaktadır. Bu kısım, giriş, kemiklerin özellikleri, gövde kemiklerinin anatomisi, kollar ve ayaklar, insan vücudunda kemiklerin sayısı bölümlerinden oluşturulmuştur. Toplam kemik sayısının 242 ve kafa kemiklerinin sayısının 63 (dişler de dahil edilmiş) olarak yazıldığı kitapta, kemiğin yapısı, birbirleri ile ilişkisi belirtilmiş, sonra kafa kemiklerinden başlayarak tüm kemikler anlatılmıştır.^{5,6,12} (**Şekil 1**)

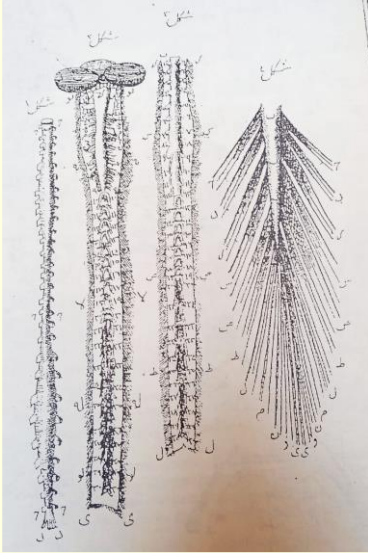

Şekil 1. “Mir’atü’l Ebdân Fi Teşrih-i A’za’i’l-i İnsan” kitabında iskelet sistemi bütünü gösteren bir resim.¹³

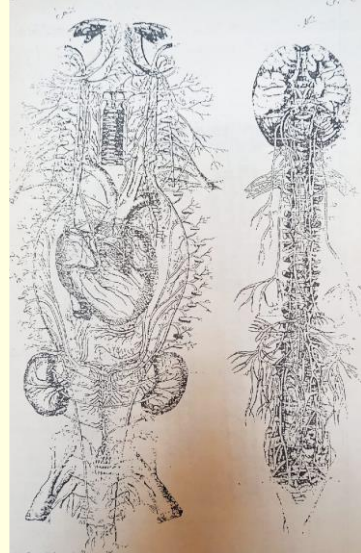
Kitabın ikinci kısmı kaslarla ilgili olanıdır ve anlatım şekli kemiklerdeki gibi olup öncelikle kaslar ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra her bir kas tek tek açıklanmıştır. Bu kısım da karın kaslarının anatomisi, kolların anatomisi, bacakların anatomisi, solunum organları anatomisi, yüz ve kafanın anatomisi, kulağın anatomisi, gözün anatomisi ve vücudun diğer bölümlerinin kasları şeklinde bölümlere ayrılmıştır.⁵

Üçüncü kısım batın organlarının anatomisi başlığıyla şu bölümleri içermektedir: Uterus anatomisi, yumurta kesesi anatomisi, yumurta kanalı veya fallop kanalları, uterus bağları anatomisi, çocuk ve doğum anatomisi.⁵

Dördüncü kısımda ise beynin ve üst bölgelerin anatomisi, kan damarları anatomisi, genel olarak arterler, venler anatomisi, sinirler anatomisi ve bezler anatomisi başlıkları bulunmaktadır.⁵ (**Şekil 2** ve **Şekil 3**)

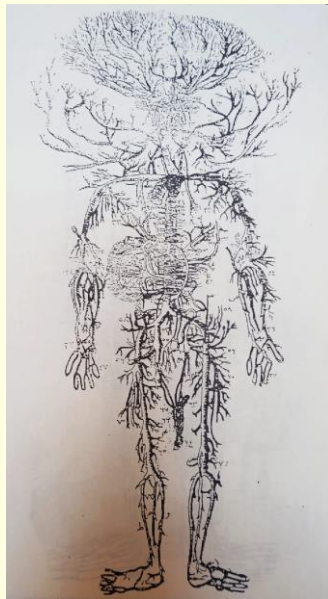

Şekil 2. Mir'atü'l Ebdân kitabında medulla spinalis ve ilgili yapıların farklı kesitlerdeki görüntüleri.¹³

Şekil 3. Aynı kitapta özellikle kalp ve böbreğin otonom sinir sistemi ile ilişkisini gösteren görüntüleri.¹³

Kitapta, geleneksel tıpta uterus'un yalnızca bir boynuzu olarak nitelendirilen fallop borularından ayrı bir yapı olarak bahsetmesi, o zamanki tıp anlayışına göre oldukça yenilikçi bir durumdur. Yine tiroid bezi, lenfatik sistem üniteleri, karaciğer gibi yapıları salgı bezleri bahsinde açıklaması, uzun yıllar sonra detaylandırılıp sınıflandırılacak olan bu yapıların anlaşılmasında belki de ilk adımları oluşturmuştur.⁶ Kitabın göz anatomisi bahsinde göz küresi, gözün merceği, göz kasları ve optik sinirler anlatılmıştır. Kulak anatomisi bahsinde ise kulak kepçesi, orta ve iç kulak ile iç kulakta bulunan yarım daire kanalları ve cochlea'nın yapısına değinilmiştir. Karın anatomisi bahsinde de karın bölgesi dıştan içe doğru sırasıyla karın ön duvarı ve kasları, kasların sinirleri ve damarları, rektus kılıfı ve inguinal kanal anatomisi anlatılmıştır. Karın ön duvarı açıldıktan sonra da karın içinde bulunan yapılar (omentum majus ve minus, ince ve kalın bağırsaklar, böbrek, dalak, aorta abdominalis, vena cava inferior vb.)'a ait bilgiler verilmiştir. Böbrek anatomisi bahsinde pelvis renalis, calix renalis'ler, cortex ve medulla'dan bahsedilmiştir. Kalp anatomisi dış ve iç yüzden incelenerek organa giren ve çıkan damarlardan bahsedilmiştir. Tüm vücudun arter ve venlerine ait resimler ayrı ayrı verilmiştir (**Şekil 4**).

Şekil 4: Mir'atü'l Ebdân kitabında dolaşım sistemine ait arterlerin bütünü gösteren bir resim.¹³

Solunum sisteminde larynx anatomisi ve ses plikaları, trachea, bronşlar ve akciğer anatomisi anlatılmıştır.¹³ Kitapta ayrıca beyin (dimâğ), cerebellum (dimâğçe), tentorium cerebelli (şikenc-i dimâğçe), arteria meningea media (şiryân-ı mûsat), corpus callosum (cism-i sefinî), plexus choroideus (felâs-ı korîd), corpus pineale (gudde-i tuffâhiye) ve infundibulum (inbîk-i dimâğ) gibi sinir sistemi yapıları da gösterilmiş ve açıklanmıştır.^{4,14} Kitapta Arapça terminolojiye ek olarak, periton, diyafragma, plevra, safen, kolon, parotid vb. Latince ve Yunanca ifadeler de metinde yer almaktadır.¹⁵ Kitabın bir diğer özelliği de burun, göz, altçene, baldır, ayak, kol vb. tıp terimlerinin Türkçe karşılıkları büyük ölçüde bulunmaya çalışılmıştır.¹⁴ Yayımlanan bu ilk kitap Batı tıp otoriteleri tarafından da ilgiyle karşılanmış ve takip edilmiştir. Bunun sebebi Mir'atü'l Ebdân, Osmanlı coğrafyasındaki klasik Osmanlı tıp anlayışından modern tıba geçişin öncülüğünü oluşturan bir yapıt olarak ele alınmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵ Şehsüvaroğlu Türkiye'deki anatomi öğretimini 4 devirde açıklanmıştır. Bu devirlerden biri de 1816 – 1827 tarihleri arasını kapsayan Şânizâde devridir. Devri, Şânizâde'nin Mir'atü'l Ebdân eserinin yayınlanmasından itibaren başlatıp II. Mahmud dönemine kadar tanımlamıştır. Böylece bu eser ülkemizdeki anatomi eğitim-öğretimi için de bir devri başlatan bir yapıt olma özelliğini taşımaktadır.¹¹ Ayrıca kitabın üriner sistem anatomisinin günümüz anatomi bilgisi ile karşılaştırıldığı bir makalede, günümüz anatomi bilgisiyle örtüşen çok sayıda ortak nokta olduğu vurgulanmıştır.¹⁶

Şânizâde'nin ikinci kitabı olan Usûlüt-tabîa, memleketimizde basılan ilk fizyoloji kitabı olma özelliği taşımaktadır. Kitap, tabii, nefsanî ve hayati kuvvetler adı altında üç bölümde incelenmiştir. Bu kitapta sindirim, üriner ve üreme sistemini içeren doğal kuvvetler; dolaşım, solunum sistemi gibi nefsanî kuvvetler; his, uyku, beş duyu gibi hayvani kuvvetler şeklinde ayrılarak anlatılmıştır. Usûlüt-tabîa'da ayrıca genetik geçişli, akkiz ve bulaşıcı hastalıklar ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir.^{5,6,13}

Şânizâde hamsesinin üçüncü kitabı olan Mi'yârü'l-etibbâ'da, hastalıkların sebepleri ve farmakolojik tedavileri anlatılmıştır. Üçüncü kitabının önsözünde, kişinin normal yapısını ve sağlık durumunu bilmeden hastalıklı durumunun anlaşılamayacağını, özellikle anatomi bilgisinin ve diseksiyon yapmanın önemi vurgulanmıştır.⁶ Dördüncü kitap olan Kanûnü'l Cerrahîn'de ise cerrahi hastalıkların türleri, belirtileri, sebepleri ve kullanılması gereken ilaçlar ile yapılacak ameliyatın tekniği ile ilgili bilgiler sade ve anlaşılır bir Türkçe ile anlatılmıştır. Şânizâde Hamsesi'nin beşinci ve son kitabı, Mizanü'l Edviye ilaçlardan bahsedilse de basılmamıştır.⁵

Atâullah Efendi, tıp alanında özellikle çiçek aşısı olmak üzere aşı uygulamaları ile ilgili çevirileriyle insan çiçeği ile yapılan aşılamanın yerine inek çiçeği ile yapılan aşılamanın daha etkili olduğunu vurgulamıştır. Telkihhanenin (Çiçek Aşı Üretim Merkezi) kuruluşu, Şânizâde'nin bu önerilerinden ancak bir yüzyıl sonra gerçekleşecektir.⁶ Bundan kalp hastalıklarında kullanılan digitalis (yüksük otu) adlı ilaçtan ilk olarak bahsetmesinden dolayı bu konuda öncü sayılmıştır.^{5,17}

Çeviri ve eserleriyle klasik tıp anlayışından modern tıba geçişin öncüsü olan Şânizâde'nin hem kendisinin hem de eserlerinin değeri, o devrin her alandaki karmaşası ve değişim sancıları yüzünden iyi anlaşılammıştır. O, ölümünden kısa süre sonra 1827 yılında açılan Mekteb-i Tıbbiye'nin manevî kurucuları arasındadır.¹¹ Şânizâde, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı tıp eğitimine katkısı olan iki büyük şahsiyetten biri olmuştur.¹⁸ Aynı zamanda eserlerinde eski tıp terimlerinin yerine yeni terimleri eklemesi ile tıp terimlerinin Türkçeleştirilmesi hareketine de katkıda bulunmuştur.¹⁹

Modern tıp anlayışını kendi topraklarına ulaştırmak için yoğun çaba harcamış ancak hor görülüp dışlanmış, sürülmüş ve sonunda trajik bir şekilde vefat etmiş olan Mehmed Atâullah Efendi'nin Tire'de bulunan mezar taşına şöyle yazılmıştır:

“Müyesser oldu bana şehâdet

İlâhi sen nasîb eyle saâdet

Bulam tâ ki resûlünden şefâat

Şâni-zâde Mehmed Atâullah Efendi bâ-emr-i'âîfî Tire'ye me'mûr iken merhum oldu; gurre-i Muharrem sene 1242.”^{5,20}

Bilgi

Herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

Kaynaklar

1. Aydın, A. Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi. Cilt: 1. Sayfa 490-91, İstanbul: Anadolu Yayıncılık; 1983.
2. Grolier International Americana Encyclopedia. Cilt: 2, İstanbul: Grolier Incorporated Sabah; 1993.
3. Aciduman A, Arda B. Mir'atül-Ebdan Fi Teşrih-i A'Zai'l-İnsan'da Yer Alan Anatomi Terimleri Üzerine Bir Ön Çalışma: "Birinci Kısım: Osteoloji Hakkında". Belleten 2013;77(279):547-572.
4. Bahşi A, Bahşi İ. Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi (1771?-1826), who is the author of the first modern anatomy book Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrihi Âzâü'l-İnsân in the Ottoman Empire. Childs Nerv Syst 2019;35(6):903-906.
5. Kazancıgil A. XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi. İstanbul: Özel Yayınlar; 1991.
6. Kâhya E. Şânizâde Mehmet Atâullah Efendi. Erdem 1989;5(15):847-861.
7. Yörükoğulları E, ve ark. Bilim ve Teknoloji Tarihi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi; 2013.
8. Bayat AH. Tıp Tarihi. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği; 2010.
9. Aciduman A, Arda B. Physician-anatomists of Italy in Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi's work Mir'ât al-abdân (Mirror of bodies). Clin Anat 2014;27(6):808-814.
10. Sarı N. Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları; 2007.
11. Şehsüvaroğlu BN. Bizde Anatomi Öğretimine Dair. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 1952;15(1):402-404
12. Dilemre M. Türkiye'de basılı ilk Anatomi Kitabımız. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 1946;1:69-71.
13. Köker AH. Şânizâde Atâullah Efendi (1771-1826). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü; 1989.
14. Aciduman A, Er U, Şimsek S. Şânizâde Atâullah Mehmed Efendi ve Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân Adlı Eserindeki Santral Sinir Sistemi Anatomisi ile İlgili Bölümler. Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History 2009;17(2):71-86.
15. Ortug G, Ortug A, Kurt NK. Miratü'lEbdan Fi Teşrih-i Azaülİnsan: first printed illustrated anatomy book in Ottoman-Turkish medicine. Folia morphologica 2018;77.4:764-770.
16. Uluçam E, ve ark. Basılan İlk Türkçe Anatomi Kitabı ile Modern Anatomi Kitaplarında Yer Alan Üriner Sistem Konularının Karşılaştırılması. Balkan Medical Journal 2009;3:256-260.
17. Demirhan Erdemir A. Tıp Tarihi. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri; 2014.
18. Güzel HC, Birinci A. Genel Türk Tarihi. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; 2002.
19. Yılmaz Z. Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi. TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sanizade-mehmed-Atâullah-efendi>, Erişim tarihi:10.02.2023.
20. Erdoğan M. Şâni-zâde Mehmed Atâullah Efendi (Hayatı, Kişiliği, Eserleri, Etkileri). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2016.